

Mani Yazısındaki ħ (x veya χ), f ve v (β) Seslerini Karşıl原因an İşaretlerin Manihaist Eski Uygur ve Orta İran Metinlerindeki Yazım Özellikleri*

Betül Özbay**

Öz

Eski Uygurlar Manihaizm dinini öğrendikleri halk olan Soğdlardan pek çok yönden etkilenmişlerdir. Manihaist Soğdlu rahiplerden öğrendikleri Mani yazısı da bu etkileşim unsurlarından bir tanesidir. Manihaist Uygurlar özellikle dinî metinlerde tıpkı diğer Manihaist topluluklar gibi Mani yazısını yaygın olarak kullanmışlardır. Turfan yazmaları arasında Eski Uygurca ve Soğdcanın yanı sıra Partça, Orta Farsça gibi diğer bazı Orta İran dillerinde de Mani yazısıyla yazılmış metinler mevcuttur. Bu çalışmada, Mani yazısının temel yirmi üç harfi içinde yer almayan, diğer harflerden ikincil olarak geliştirilen ötümsüz, sızıcı, küçük dil ünsüzü ħ (x veya χ); ötümsüz, sızıcı, dış dudaksıl f ve ötümlü, sızıcı, dış dudaksıl v (β) seslerini gösteren yazı işaretlerinin Manihaist Eski Uygur ve Soğdca, Partça ile Orta Farsça metinlerdeki yazım özellikleri incelenmiş; tespit edilen örnekler karşılaştırmalı olarak sunulmuştur. Ayrıca, Mani yazısı, yazının tarihî gelişimi ve yazıyı kullanan halklardan kısaca bahsedilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mani yazısı, “ħ” (x), “f” ve “v” (β) harfleri, Soğdca, Partça, Orta Farsça, Eski Uygurca.

* Bu çalışma, 21-23 Kasım 2014 tarihinde İstanbul’da Türk Dil Kurumu tarafından düzenlenmiş olan *Milletlerarası Soğd-Türk Münasebetleri Sempozyumu*’nda sunulan “Mani Yazısındaki Ötümsüz, Sızıcı, Küçük Dil Ünsüzü ħ (x veya χ); Ötümsüz, Sızıcı, Dış Dudaksıl f ve Ötümlü, Sızıcı, Dış Dudaksıl v (β) Seslerini Karşıl原因an Harflerin Manihaist Eski Uygur ve Orta İran Metinlerindeki Yazım Özellikleri” adlı bildirinin gözden geçirilmiş, güncellenmiş hâlidir.

** Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul/Türkiye, betul.ozbay@medeniyet.edu.tr, orcid.org/0000-0003-1513-0994

The Writing Features of the Letters “h” (x or χ), “f”, and “v” (β) in the Manichean Script in Middle Iranian and Old Uyghur Manichean Texts

Abstract

Old Uyghurs had a significant influence on many aspects of Sogdian people, and they also learned Manichaeism from them. One of the important interaction elements between these people is the Manichean script, which was taught by Manichean Sogdian monks to Old Uyghurs. Manichean Uyghurs used Manichean script for their religious texts, just like the other Manichean communities. In Addition to Old Uyghur and Sogdian, there are many texts in the Manichean script which were written in Parthian, Middle Persian, and some other Middle Iranian Languages in Turfan region. In this study, the writing features of the letters for the consonants voiceless, fricative, uvular h (x or χ); voiceless, fricative, labiodental “f” and voiced, fricative, labiodental “v” (β), which were developed secondary to other letters, were examined; moreover, the determined samples were presented comparatively. While we were giving this, we also briefly mentioned the Manichean script, and the historical development of the writing, and the people who used it.

Keywords: Manichean script, The letters “h” (x), “f” and “v” (β), Sogdian, Parthian, Middle Persian, Old Uyghur.

Giriş

MÖ 3000’li yıllara dayanan bugünkü anlamda yazının bulunuşuyla insanoğ- lu, resmen kendi anlatımıyla takip edilmeye başlanır. Özellikle, ilk yazıların ana vatani sayılan Mezopotamya ve Kenan diyarında çok da geniş sayılamayacak bir bölgede onlarca farklı yazı çeşidinin kullanıldığını arkeolojik bulgularda görürüz. Burada kısaca tanıtılan Mani yazısı da bu zengin bölgenin yazılarından biridir.

Bugün çağdaş dünyada kullanılan pek çok yazı türünün antik dönem yazılarına kıyasla dildeki sesleri temsil etmekte daha başarılı olduğu söylenebilir; ancak hiçbir yazı aslında bir dilin bütün seslerini tam olarak gösteremez. Konuşma dili yazıya geçerken birtakım harf ya da yazı işareti serisi ile temsil edilmek üzere indirgenir. Doğal olarak insan bedeninde bulunan ses organlarının ürettiği bütün sesleri yazıya geçirmek ise imkânsızdır. Burada önemli olan hangi seslerin yazıda temsil edildiğidir. Bilindiği gibi, bu temsildeki temel ölçüt sesbirimler ve sesbirimcikler üzerinden şekillenir. Genellikle, daha sık kullanılan ünsüz dizileri ile sayı olarak daha az fakat daha tekrarlı kullanımlara sahip ünlü dizilerinden sesbirim niteliğinde olanlar yazıda gösterilir. Bu temsilin özelliğine göre bir yazı türünün niteliği de belirlenir. Örneğin, sözcükler belli sembol ya da karakter dizileri ile gösteriliyorsa bunlar genel olarak resim yazılarıdır.

Kuzey Afrika’da ve Mezopotamya’da kullanılan alfabelerin kökeni ise Fenike yazısına gider. Fenike yazısı aynı zamanda, bilinen anlamdaki alfabenin ilk örneği kabul edilir. Öte yandan gerek Fenike gerek diğer Sami dillerinin yazıları, bu dillerin ünsüzleri temel alan yapısına uygun olarak ünlüleri göstermekte oldukça zayıf kalır. Bu gruptaki yazılarda ünlülerin yazıda temsil edilmemesinin ya da kısıtlı düzeyde temsil edilmesinin dillerin özelliğine bağlı olarak bilinçli bir tercih olduğu da düşünülebilir. Aslında herhangi bir dilin konuşucusu (ana dil konuşucusu veya ileri düzey yabancı dil konuşucusu) ünlülere ihtiyaç duymadan da pek çok sözü tanıyabilir. Örneğin:

“bgnsbhstnygttm” ya da “çckbhçdynty”

Bu örneklerin ne olduğunu başlangıçta anlamak zor olsa da bir ana dil konuşucusu ya da ileri düzey bir yabancı dil konuşucusu kısa bir süre içinde yazının demek istediğini anlayabilir. Buna rağmen, eski yazılarda karşımıza çıkan biçimler daha ziyade aşağıdaki gibi, sözcük birimlerinin birbirinden ayrılması ya da ilk ve/veya son harfleri bir ünlü içeren sözcüklerde bu ünlülerin gösterilmesi şeklindedir:

“bgnsbhstnyegtmm” ya da “bgn sbh hstnye gttm”

“çckbhçdeoynty” ya da “çck bhçde oyny”

Türkçe bol ünlülü bir dil olduğu hâlde yukarıda verilen örneği bu dilin konuşucusu fazla zorluk çekmeden doğru olarak okuyabilir. Hatta yakın zamanda genç nesil arasında yaygınlaşan ünlüleri düşürerek cep telefonundan ya da sosyal medyadan mesaj yazma eğilimi de bu duruma örnek sayılabilir; çünkü ölçünlü dilin kurallarına yazıda uyulmamış olsa bile mesajın sonunda iletişim doğru biçimde gerçekleşir. Hâl böyle olunca da az çaba sarf ederek çokça şey söylemek mümkün olur.

Burada verilen bilgilerin Mani yazısı ile doğrudan bir ilgisi olmamasına rağmen özellikle Sami kökenli yazıların mantığını doğru aktarabilmek için yararlıdır. Mani yazısında da diğer Sami kökenli pek çok yazı gibi ünlüleri gösterme mecburiyeti yoktur. İrani dillerde (özellikle Soğdca) yazılmış metinlerde bu durumla sıkça karşılaşılsa da burada Türkçedekinden farklı olarak ünlüler çoğunlukla gösterilmez.

Mani yazısı Sami yazılarından Süryani-Estrangelo ve Palmira yazılarına çok benzer.¹ Bu yazı, Turfan Manihaist yazmalarının yanında Mezopotamya ve Yukarı Mısır'da bulunan bazı şifa çanaklarında da kullanılmıştır. Muhtemelen Manihaizm ile ilgisi olmayan bu şifa çanaklarındaki metinlerin, hangi dillerde yazıldıkları çoğunlukla anlaşılamadığı için büyük bölümü çözümlenememiştir.

Sami yazılarına benzer, yatay olarak sağdan sola doğru yazılan Mani yazısı, 22 + 1 (j işareti) harf ve birtakım noktalama işaretlerinden oluşur ve yine bu yazıda da yalnızca ünlüye karşılık gelen bir işaret yoktur. Ancak sonraları hem İran dillerini hem de Türkçeyi daha doğru yazabilmek için yazının 23 harflik setine bazı eklemeler yapılmıştır. Mani yazısının alfabetik olarak düzenlenmiş Manihaist ilahilere göre harf sıralaması ise aşağıdaki gibidir:

Tablo 1: Mani Alfabetesinde harfler

'	b	g	d	h	w	z	j (ž)	h	t	y	k	l	m	n	s	'	p	ç (ç)	q	r	ş (ş)	t
---	---	---	---	---	---	---	-------	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	-------	---	---	-------	---

Yukarıda gösterilen alfabedeki 23 işareten yalnızca j ünsüzünün Sami dillerinde karşılığı yoktur; dolayısıyla, ne zaman olduğu tam olarak bilinemese de bu harfin yazıya sonradan eklenmiş olduğu açıktır. Bunun yanında, tabloda gösterilenlerden farklı olarak başka bazı harfler ve işaretlerle de metinlerde karşılaşmak mümkündür.

Dildeki ünsüzler üzerine inşa edilen Mani yazısı, yukarıdaki hâliyle İran dillerini özellikle de Türkçeyi doğru yazabilmek için yeterli değildir. Bu sebeple

1 Krş. Durkin-Meisterernst, 2000, s. 161-178.

Manihaist müstensihler, bu sorunu harfler üzerine eklenen noktalar, harflerin bitiş ya da başlangıcındaki küçük değişiklikler ve yeni birtakım yazım yöntemleriyle gidermeye çalışmışlar ve yazıyı her iki dil grubu için de daha uygun bir biçime getirmişlerdir. Bilhassa, Eski Türkçedeki art-ön ünlü ayrımı oldukça başarılı biçimde yapılmış, metinler az hatayla dikkatlice yazılmıştır. Elbette, bu değerlendirmeyi yaparken Mani yazısının sınırlı ve çoğunlukla eğitilmiş bir kesim tarafından kullanıldığını da göz önünde bulundurmak gerekir.

Bu makalede kısaca üzerinde durulan konu, Sami kökenli söz konusu alfabenin İnan dilleri ve Eski Uygurcaya daha uygun hâle gelmesi için yapılan kimi değişiklikler ile araştırmalarımız sırasında tespit edilen birtakım bulgulardır. Bu amaç doğrultusunda, yukarıdaki harfler arasında yer almayan, aşağıda görülen üç harfin örneklerle birlikte İnan ve Türk metinlerinde nasıl yazıldığı gösterilmiştir. Tabloda, bu üç harfin Mani yazısında gösterimi ve hem Orta İnan hem de Eski Uygur dillerindeki ses değerleri ile harflerin Süryani yazısındaki karşılıkları ve Aramicedeki ses değerleri yer almaktadır:

Tablo 2: β, f, ħ harfleri

Süryani Yazısı	Aramice	Mani Yazısı	İrani Diller			Eski Uygurca
			Orta Farsça	Partça	Soğdca	
𐭪	b ~ β		-	-	β	v
𐭫	p ~ f		-	f	f	f
𐭬	k ~ ħ		ħ	ħ	ħ	ħ

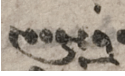
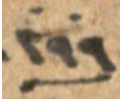
Çalışmamızda Mani yazısıyla İnan dillerinde yazılmış metinlerden Turfan Arşivinde yer alan M 172, M 178, M 47, M 5, M 6 numaralı; Eski Uygurca tövbe duası *Huastuanift* nüshalarından Londra nüshası (kitap tomarı) ve Berlin nüshalarından M 443, U 8, U 9, U 10, U 11, U 13, U 17, U 19, U 20, M 5103, M 798f numaralı metinler incelenmiş; bulunan örnekler karşılaştırılmalı olarak sunulmuştur. Tablolarda sözcükler gösterilirken sırasıyla, sözcüğün metindeki hâli, harf çevirisi, çeviri yazısı ve en son olarak da arşiv bilgisi verilmiştir. Ay-

rica Soğdca sözcüklerin çeviri yazısı pek çok İranist tarafından yapılmadığı için burada da Soğdca sözcüklerin çeviri yazısına yer verilememiştir.

“ĥ” Harfinin Orta İran ve Eski Uygur Metinlerinde Yazılışı

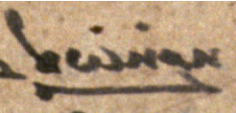
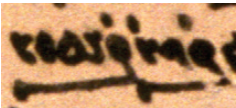
Ötümsüz, sızıcı, küçük dil ünsüzü ĥ (x) sesini karşılamak üzere “ĥ (/x)” [خ] harfi kullanılır. İşaret, Mani yazısındaki “k” [ك] harfinin üzerine tek nokta eklenmesiyle geliştirilmiştir. Aşağıda “ĥ” harfinin bulunduğu İrani metinlerden bazı sözcük örnekleri görülmektedir:

Tablo 3: Mani yazısında “ĥ” harfi

Örnekler	Harf çevirisi	Çeviri yazı	Arşiv bilgisi
	ĥcyy	--	[M 172 I R/15]
	ĥšyšt	--	[M 178 I R/10]
	ĥwr	ĥwar	[M 47 I R/5]
	w'ĥt	wāĥt	[M 47 I V/2]

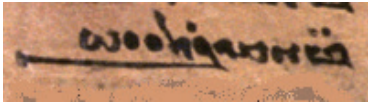
“ĥ” harfi de tıpkı “k” gibi genellikle satır çizgisine paralel olarak sözcüğün tamamını içine alacak biçimde uzatılır ve harfin kuyruğunun bitiş noktasına eklenen küçük bir noktacıkla sonlandırılır. Bu harften önce başka bir harf varsa harfin kuyruğu biraz geriden başlatılarak yine sözcüğün tümünü kapsaması sağlanır:

Tablo 4: Sözcük içinde “ĥ” harfi

	'ĥ'st	āĥāšt	[M 47 I V/15]
	ĥwrĥšyd	ĥwarĥšēd	[M 6 R i, 15]

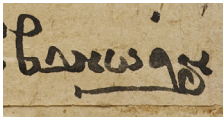
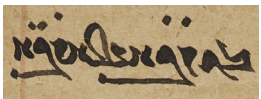
Bazen satır sonunda sözcük satırı tam olarak doldurmaya yetmemişse “ħ” harfinin kuyruğu satır bitimine kadar da uzatılabilir:

Tablo 5: Satır sonunda “ħ” harfi

	fr'mwħtyyš	frāmōħt-iš	[M 5 V i, 3]
---	------------	------------	--------------

Huastuanift'in Londra nüshasında ise “ħ” harfinin M 47'ye benzer; M 5 ve M 6'dan farklı olarak sözcüğün tamamı yerine iki ya da üç harfini kapsayacak şekilde uzatıldığı görülür:

Tablo 6: Huastuanift'in Londra nüshasında “ħ” harfi

	čħš'pt	ç(a)ħşap(a)t	[HL/192]
	bwrħ'nl'rq'	burhanlarka	[HL/208]

Diğer yandan, bir sözcüğün son harfi “ħ” olduğu hâlde bunu başka bir sözcük takip ediyorsa harfin kuyruğu belirgin bir şekilde kısaltılır; böylelikle, iki farklı sözcük arasında ayırım yapılmış olur:

Tablo 7: “ħ” harfinin diğer harflerle birlikte yazımı

	•• r'mr'twħ βγγγ	[M 172 I R/18]
---	------------------	----------------

“F” Harfinin Orta İnan ve Eski Uygur Metinlerinde Yazılışı

Eski Türkçe ve İrani dillerdeki ötümsüz, sızıcı, diş dudaksız *f* sesi Mani yazısındaki “p” [] harfinin üzerine bir nokta eklenerek türetilen “f” [] harfi ile karşılanmasına rağmen; yalnızca “p”nin hem *p* hem de *f* sesi için yazıldığı da görülebilir. Bu ses Türkçeye özgü bir ses olmadığından “f” harfini Türkçe metinlerde ancak alıntı kelimelerde görürüz. İrani metinlerde ise *f* sesi için söylediğimiz gibi hem “p” hem de “f” harfi kullanılabilir.

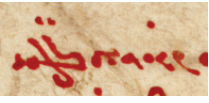
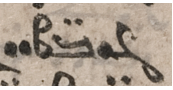
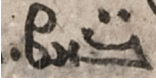
Tablo 8: Söz başında ve söz içinde “f” harfi

	frzynd	frazend	[U 9 V/5]
	fryštyl' r	freštelār	[HL/224]
	przynd' n	frazendān	[M 172 I V/3]
	ptfryy •	--	[M 172 I V/13]

“β” Harfinin Orta İnan ve Eski Uygur Metinlerinde Yazılışı

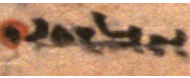
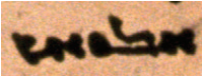
Mani yazısında ötümlü, sızıcı, dış dudaksıl v (β) sesini karşılamak için “b” [] harfinin üzerine iki nokta eklenerek yeni bir işaret geliştirilmiştir: []. Özellikle Soğdca metinlerde bu harfle sıkça karşılaşmaktadır:

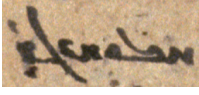
Tablo 9: Soğdca metinlerde “β” harfi

	zrw' βyy	[M 178 I R/1]
	γwβtyy	[M 172 I R/2]
	β't •	[M 172 I R/3]

Bu çalışmada incelenen Partça metinlerde ise bu sesin “β” yerine “b” harfi ile karşılandığı görülür:

Tablo 10: Partça metinlerde β ünsüzü

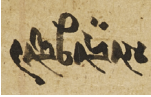
	'bdyn •	aβdēn	[M 5 V i, 5]
	'by'd	aβyād	[M 6 V i, 15]

	'by' dg' r	aβyādgar	[M 47 I V/12]
---	------------	----------	---------------

Ele alınan Orta Farsça metinlerde ise bu harfin bulunduğu herhangi bir örnekle karşılaşmamıştır.

Mani yazısında da Arap yazısında olduğu gibi “w/waw” harfi, dudaksıl “w” ünsüzünü veya yuvarlak ünlüleri karşılamak için kullanılmaktadır. Nitekim bu harfin İrani dillerde hem dudaksıl “w” sesini hem de yuvarlak ünlüleri karşıladığını görürüz. Dolayısıyla, bazı durumlarda “w” harfini yuvarlak ünlü mü yoksa ünsüz olarak mı okumak gerektiği açık olmaz. Ancak İrani dillerde yazılmış metinlerdeki bu ikilem Türkçe için geçerli değildir. Eski Uygurca metinlerde, Mani yazısındaki “w” [w] harfi yalnızca yuvarlak ünlüleri karşılarken “β” harfi ise diş dudaksıl v ünsüzünü karşılamaktadır.² Aşağıdaki tabloda *Huastuanift* metninin farklı nüshalarından örnekler gösterilmiştir:

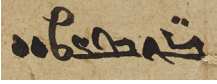
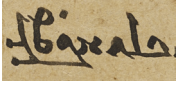
Tablo 11: Eski Uygurca metinlerde “β” harfi

	yβl'q	y(a)v lak	[U 9 V/8]
	čwβww	çulvu	[U 10 R/10]
	yylβyy	yelvi	[HL/109]
	'wβwtswz	uvutsuz	[HL/ 302]

Eski Uygurcadaki bu yazım kuralına istisna olarak alıntı sözcükler örnek gösterilebilir. Aşağıda *Huastuanift* metninde karşılaştığımız bu duruma uygun olan iki örnek sözcük bulunmaktadır:

2 Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Özbay, 2020.

Tablo 12: Alıntı sözcüklerde “β” ve “w” harfleri

	<p>βwsntyy [<βws 'ntk (Budizm); βwsandē, βwsandy (Ma- nihaizm), βws 'nty <Skt. upavastha; Khot. pūysata “fast” Gharib 1995, 115: 2927 ve 2925]</p>	<p>vus(a)nti “oruç”</p>	<p>[HL/246]</p>
	<p>pdw'htg [<Pa. pdw'xtag patwāxtag “replied; God Answer” DDM 2004: 271]</p>	<p>p(a)dwaht(a)g “cevap”</p>	<p>[HL/225]</p>

Sonuç

Sonuç olarak Eski Uygurlar Mani yazısını, Manihaist Soğdlu rahiplerden öğrendikten sonra Türkçeye uygun hâle getirmek için birtakım değişiklikler yap-salar da yazının üslubunda çok büyük farklılıklar olmamıştır. Uygurlar yazıdaki temel bazı kuralları, bazen Türkçe için gerekli olmasa dahi izlemeye devam etmişlerdir. Bu da Manihaist kültüre ait olan Mani yazısının aslında kuşaklar boyu farklı coğrafyalarda yaşamaya devam eden eski Sami yazılarının klasik geleneğini önemli ölçüde içinde barındırdığını göstermektedir. Uygurca için yapılmış olan bazı harf ve işaret eklemelerinin yanında geliştirilen yeni işlevler de Uygur Mani yazısının önceki örneklerinden daha kapsamlı ve sistemli olmasının önünü açmıştır. Böylelikle, Soğdlardan öğrendikleri bu yazıyı sadece kopyalamamışlar; uygun değişikliklerle Türkçeye çok daha uyumlu bir şekilde geliştirmişlerdir.

Kaynakça

Boyce, Mary, *A Catalogue of the Iranian Manuscripts in Manichean Script in the German Turfan Collection*, Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Institut für Orientforschung, Veröffentlichung Nr. 45, Berlin, 1960.

Durkin-Meisterernst, Desmond, “Erfand Mani die manichäische Schrift?”, *Studia Manichaica, IV. Internationaler Kongreß zum Manichäismus, Berlin 14.-18. Juli 1997*, eds. Ronald E. Emmerick, Werner Sundermann, Peter Zieme, Berlin, 2000. (Berichte und Abhandlungen. BBAW. Sonderband. 4.)

_____, *Dictionary of Manichaean Middle Persian and Parthian*, Turnhout, 2004 (=DDM).

Klimkeit, Hans-Joachim, *Hymnen und Gebete der Religion des Lichts, Iranische und Türkische liturgische Texte der Manichäer Zentralasiens, Eingeleitet und aus dem Mittelpersischen, Parthischen, Sogdischen und Uigurischen (Alt-türkischen) übersetzt*, Opladen, 1989. (ARhWAW. 79.)

Mackerras, Colin, “The Uighurs”, *The Cambridge History of Early Inner Asia*, ed. Denis Sinor, Cambridge, 1990. (tıpkıbasım: 1994).

Morano, Enrico, “A Working Catalogue of the Berlin Sogdian Fragments in Manichaean Script”, *Iranian Languages and Text from Iran and Turan Ronald E. Emmerick Memorial Volume*, ed. Maria Macuch, Mauro Maggi and Werner Sundermann, Wiesbaden, 2007. (Iranica. 13.)

Özbay, Betül, *Huastuanıft Manihaist Uygurların Tövbe Duası*, Ankara, 2014.

_____, “The Paleographical Analysis of the Manichean Script for Middle Iranian and Old Uygur Texts”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul, 2016.

_____, “Eski Uygurlarda Mani Yazısının Gelişimi”, *Dil ve Edebiyat Araştırmaları*, 21, 2020.

Sims-Williams, Nicholas, “The Sogdian Sound-System and the Origins of the Uygur Script”, *JA* 269, 1981.

Skjærvø, Prods Oktor, “Aramaic Scripts for Iranian Languages”, P. T. Daniels and W. Bright, *The World’s Writing Systems*, New York-Oxford, 1996.

Wilkens, Jens, *Alttürkische Handschriften Teil 8. Manichäisch-türkische Texte der Berliner Turfansammlung*, Stuttgart, 2000. (VOHD. 13, 16.)

